

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazma hüququnda

MÜƏLLİF TƏRCÜMƏSİNİN NƏZƏRİ VƏ TƏCRÜBİ PROBLEMLƏRİ

İxtisas: 5715.01 – Ədəbiyyat nəzəriyyəsi,
ədəbi təhlil və tənqid

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Güllü Bayram qızı Abdullayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2024

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rafiq Manaf oğlu Novruzov

Rəsmi opponentlər:

filologiya elmləri doktoru
Qafar Möhsün oğlu Hüseynov

filologiya elmləri doktoru, professor
Tahirə Qəşəm qızı Məmməd

filologiya elmləri doktoru, professor
Asif Abbas oğlu Hacıyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Naidə Caməli qızı Məmmədxanova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müəllif tərcüməsi – əsərin müəllifin özü tərəfindən digər dilə tərcüməsidir (avtotərcümə).

Müəllif tərcüməsinin geniş yayılmasına bilinqval mühit təkan verir və məhz bu şəraitdə müəllif tərcüməsi aktuallaşır.

Tərcümə prosesində müəllif-tərcüməçi bir dildə əks etdirilmiş mədəni müxtəlifliyi başqa bir dilə tərcümə edə bilər. Bu köçürmə istər orijinal bədii əsərin yazıldığı, istərsə də tərcümənin həyata keçirildiyi dildə danışan xalqın koqnitiv dəyərlərinin dərk edilməsi şəraitində mümkündür.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin tədqiqatçıları, dilçi-alimlər müəllif tərcüməsi prosesinə müxtəlif cür yanaşırlar. Bəziləri bu hadisənin məqsədəuyğun olduğunun tərəfdarıdırsa, digərləri bunun əksinə çıxış edirdilər.

Yazıçı-tərcüməçilər tərcümə etdikləri dildə və mədəniyyətdə yaradıcı formada reallaşmaq və öz əsərlərinin dilini zənginləşdirərək, iki dil arasında qarşılıqlı dialoq yaratmağı çalışırlar.

Qloballaşma və texniki innovasiyalar dövründə, ünsiyyət sərhədlərinin aradan götürüldüyü və insanların ikidən artıq xarici dil öyrənməyə çalışdığı dövrdə tərcümənin əhəmiyyəti və rolu genişlənməkdədir. Müəllif tərcüməsi bədii tərcümə problemlərini özündə ehtiva etməklə bərabər, həm də müəllif-tərcüməçi və müəllif olmayan peşəkar tərcüməçinin həyata keçirdiyi tərcümə zamanı bədii mətnin qavranılmasında ümumi və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirir. Bu nöqteyi-nəzərdən tərcüməşünaslıqda müəllif tərcüməsinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi perspektivli və aktual sahədir.

Müəllif tərcüməsinin mövcud problemlərinin elmi təhlili və araşdırılması, xüsusi olaraq tədqiqata cəlb olunması və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası çərçivəsində elmi təhlil edilməsinə zərurət yaranmışdır.

Qeyd edilən məqamlar dissertasiya mövzusunun aktuallığını təsdiq edir.

Müəllif tərcüməsi Azərbaycan və xarici tərcüməşünaslığın az öyrənilmiş sahəsi və maraqlı problemlərindən biridir. Tərcüməşünaslığın elmi ədəbiyyatında müəllif tərcüməsi fenomenindən bəhs edən işlər azdır. Əsasən, bu işlər monoqrafiyalarda tərcümə

məsələlərindən bəhs edən ayrıca məqalə və fəsillərdə rast gəlinir.

Azərbaycanda müəllif tərcüməsi öz başlanğıcını XIX əsrin məşhur Azərbaycan yazıçıları, şairləri və dramaturqlarının əsərlərindən götürür. Bu, maarifçilik dövrüdür. Eyni zamanda, Azərbaycan-rus əlaqələrinin yalnız ədəbiyyat istiqamətində deyil, insan həyatının bütün sahələrində sistemli şəkildə təşəkkülü məhz bu əsrə təsadüf edir. Bu baxımdan XIX-XXI əsrin Azərbaycan yazıçı, şair və dramaturqlarının bədii əsərlərini və onların müəllif tərcümələrini sosial, koqnitiv və kommunikativ istiqamət nöqtəyi-nəzərindən diaxron və sinxron müstəvidə öyrənmək maraqlıdır. Bundan başqa, müxtəlif janrlara məxsus bədii əsərlərdə müəllif tərcümələrinin araşdırılması bu tərcümə növündə meydana çıxan imkanları, problemləri və onların həlli yollarını üzə çıxartmağa şərait yaradır.

Müəllif tərcüməsi problemlərini təhlil edən tədqiqatları şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa müəllif tərcüməsini bədii bilinqvizm kimi nəzərdən keçirən elmi məqalələr daxildir. Bura N.Q.Mixaylovskaya, Q.Qaçev, R.O.Tuksaletov, L.P.Krısın, A.A.Girutskov və digərlərinin işlərini aid etmək olar. Elmi tədqiqatların ikinci qrupunda bədii tərcümənin “yaradıcı tərcümə” kimi müəllif tərcüməsinin mahiyyətindən bəhs edilir. Bu yerdə A.M.Fenkelin, İ.A.Rezunovanın, D.Y.Jukun, V.İ.Frolovanın, S.Q.Nikolayevanın, M.V.Xaqurovanın, E.B.Dzaparovun işlərini qeyd etmək olar.

Adı çəkilən rus tədqiqatçılarının hamısı müəllif tərcüməsini ya nəzəri aspektdən araşdırmış, ya da təcrübi istiqamətini əsas götürmüşlər.

Müəllif tərcüməsi problemi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında R.Novruzov, T.Xəlilova, R.İsmayılova və digərləri elmi işlərində araşdırılmışdır. Bu alimlərin hamısı a) müəllif tərcüməsini konkret material əsasında müzakirə etmişlər, yəni ayrı-ayrı yazıçıların müəllif tərcümələrini tədqiq etmişlər (R.Novruzov, T.Xəlilova, R.İsmayılova); b) müəllif tərcüməsinin ayrı-ayrı nəzəri problemlərinə toxunmuşlar (R.Novruzov, T.Xəlilova); c) konkret tarixi zaman kəsiyinə məxsus müəllif tərcümələrinin təhlilini həyata keçirmişlər (məsələn, R.Novruzov XIX əsr Azərbaycan yazıçı və dramaturqlarının müəllif tərcümələrini araşdırmışdır). Lakin hazırkı zamana qədər müəllif tərcüməsinin nəzəri və təcrübi problemlərindən bəhs edən ayrıca tədqiqat işləri yazılmamışdır. Bundan əlavə, tədqiqat işi müəyyən

xronoloji kəsikdə – XIX-XXI əsrdə Azərbaycan yazıçı, şair və dramaturqların müəllif tərcümələrinin tədqiqata cəlb edilməsi, eləcə də ilk dəfə olaraq nəinki nəsr əsərlərinin, hətta mənzum əsərlərin müəllif tərcümələrinin təhlil olunması baxımından ilk araşdırmalardandır.

Tədqiqat obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı, XIX-XXI əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan yazıçı, şair və dramaturqlarına məxsus bədii əsərlərin müəllif tərcümələridir.

Tədqiqatın predmeti müəllif tərcüməsinin nəzəri və təcrübi problemləri, eləcə də onların həlli yollarıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. XIX-XXI əsrlər Azərbaycan yazıçıları, şairləri və dramaturqlarına məxsus bədii əsərlərin materialları əsasında müəllif tərcüməsinin öyrənilməsi, eləcə də müəllif tərcüməsi prosesində meydana çıxan problemlərin və onların həlli yollarının müəyyən edilməsidir.

Əsas məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

- bədii tərcümə növlərindən biri kimi müəllif tərcüməsinin yerini və rolunu müəyyənləşdirmək;

- “*yaradıcı tərcümə*” kimi müəllif tərcüməsinin ayrılma meyarlarını müəyyənləşdirmək;

- Azərbaycanda müəllif tərcüməsinin yaranma tarixini öyrənmək;

- orijinal mətnin tərcümə dilinə transformasiyasında müəllif-tərcüməçilərin qarşılaşdığı problemləri müəyyən etmək;

- mədəni-koqnitiv səviyyədə müəllif tərcüməsinin xüsusiyyətlərini öyrənmək;

- funksional-kommunikativ səviyyədə müəllif tərcüməsinin xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq;

- tərcümə prosesində müəllif-tərcüməçilərin qarşılaşdığı problemlərin həlli üsullarını və yollarını araşdırmaq;

- nəsrə yazılmış mətnlərdə müəllif tərcüməsinin xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;

- mənzum əsərlərdə müəllif tərcüməsinin xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq;

- müəllif-tərcüməçilərin tərcümə prosesində istifadə etdikləri tərcümə üsullarını müəyyən etmək.

Tədqiqat metodları. Materialın təhlili zamanı qarşıya

qoyulmuş məqsədlərdən asılı olaraq müqayisəli, koqnitiv təhlil metodu, materialın leksik-semantik təhlili, onun linqvomədəni təsviri və sosial-mədəni baxımdan izah edilməsi kimi metod və üsullardan istifadə olunmuşdur. Materialın təhlilində köməkçi metod kimi integral metoddan istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar.

- müəllif tərcüməsi – bilinqvizm şəraitində meydana çıxır;
- müəllif tərcüməsi – bədii tərcümənin xüsusi təzahürü olmayıb, tərcüməşünaslığın müstəqil istiqamətidir;
- müəllif tərcüməsi mədəni-koqnitiv və funksional-kommunikativ xüsusiyyətlərə malikdir;
- müəllif fikri nəzm və nəsrə yazılan mətnlərin tərcüməsində başlıca meyardır;
- nəzmlə yazılan mətnlərin tərcüməsi müəllif-tərcüməçinin koqnitiv məqsədlərindən asılıdır;
- nəzmlə yazılan mətnlərdə koqnitiv məqsədlər metaforik modellər şəklində ifadə olunur və bu modellər özündə nəzm əsərinin əsas məna çalarını daşıyır;
- müəllif tərcüməsində koqnitiv dissonans oxucuya emosional təsir etmə vasitələrindən biridir, qeyri-müəllif tərcüməsində – orijinal mətnin hərfi tərcüməsinin nəticəsidir;
- funksional-kommunikativ səviyyədə müəllif-tərcüməçinin vəzifələri müəllif olmayan tərcüməçi ilə eyni dərəcəyə bərabərdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Hal-hazırkı tədqiqatda müəllif tərcüməsinin bədi tərcümə növlərindən biri kimi ayrılma meyarları müəyyənləşdirilir. Bu tərcümə növünün reallaşdırılması insan həyatının bütün sahələrində bilinqvizm şəraitində mümkündür. Tərcümənin “*yaradıcı tərcümə*” növü kimi müəllif tərcüməsinin ayrılmasının əsas meyarı müəllif-tərcüməçi şəxsiyyətidir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin nəzəri əhəmiyyəti ilk öncə onunla bağlıdır ki, müəllif tərcüməsi müəllifin fərdi dünya qavrayışının məhsuludur. Müəllif tərcüməsinin mədəni-koqnitiv və funksional-kommunikativ aspektlərdə müzakirəyə qoyulması iddia etməyə imkan verir ki, müəllif-tərcüməçi şəxsi əsərlərin tərcüməsi prosesində mətnin müəyyən koqnitiv məqsədlərinin çatdırılmasında müəllif kimi, mətnin kommunikativ xüsusiyyətlərinin

verilməsində isə tərcüməçi kimi çıxış edir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada təqdim olunan materiallar hər bir halda tərcüməşünaslıqla əlaqəli bir sıra humanitar ixtisaslarda istifadə oluna bilər. İlk növbədə, belə ixtisaslara “filologiya”, “tərcümə tarixi”, “tərcümənin nəzəri problemləri”, “tərcümənin praktiki problemləri” və s. aiddir. Hal-hazırkı tədqiqatın materialları linqvokulturologiyada, milli tərcüməşünaslıq və ədəbiyyatşünaslıqda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin bu tədqiqatda ilk dəfə olaraq Azərbaycan şairlərinə məxsus mənzum mətnlərin koqnitiv baxımdan araşdırılmasına təşəbbüs edilmişdir və bunlar ədəbiyyat dərslərində istifadə oluna bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın aprobasiyası, onun ayrı-ayrı hissələrinin Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və dünya ədəbiyyatı kafedrasının iclaslarında həyata keçirilmişdir. Mövzuya dair elmi məqalələr elmi tədqiqat və ali təhsil müəssisələrinin elmi jurnallarında, məqalələr toplularında, beynəlxalq jurnallarda və başqa elmi nəşrlərdə çap olunmuşdur.

Tədqiqatın əsas müddəaları 16 elmi nəşrdə ifadə edilmişdir. Tədqiqat işinin ayrıca problemləri üzrə elmi-nəzəri və praktiki nəticələr beynəlxalq konfranslara təqdim olunan məruzələrdə şərh edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi: Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və əlavələrdən ibarətdir. Giriş – 7 səhifə, 9985 işarə, I fəsil – 38 səhifə, 53562 işarə, II fəsil – 32 səhifə, 48939 işarə, III fəsil – 54 səhifə, 82578 işarə, nəticə – 7 səhifə, 8523 işarə. Dissertasiyanın ümumi həcmi 138 səhifə, 203587 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır və işlənmə dərəcəsi müəyyən edilir, tədqiqatın məqsədi, vəzifələri, obyekt, predmeti, metodları, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti qeyd edilir,

müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim edilir, dissertasiyanın aprobasiyası, strukturu və həcmi barədə məlumat verilir.

“Müəllif tərcüməsi və bədii tərcümə nəzəriyyəsində onun yeri” adlanan I fəsil nəzəri səciyyə daşıyır. İki paragrafa bölünən bu fəsildə bədii tərcümə sənətinin ümumilikdə mahiyyəti, xassələri və problemləri araşdırılır və eyni zamanda müəllif tərcüməsinin bədii tərcümənin *“yaradıcı tərcümə”* kimi mahiyyəti, özəlliyinə aydınlıq gətirilir. Birinci paragraf *“Bədii tərcümə: əsas xüsusiyyətləri və problemləri”* adlanır. Bu paragrafda bədii tərcümə nəzəriyyəsinin problemləri araşdırılır. İkinci paragraf isə *“Bədii tərcümə nəzəriyyəsində müəllif tərcümələrinin yeri”* adlanır. Burada müəllifin öz əsərlərinin tərcüməsinə müraciət etməsinin səbəbləri tədqiq edilir.

Tərcümə və tərcümə işi problemi indiyədək ədəbiyyatşünaslığın, dilçiliyin, komparativistikanın və s. aktual və maraqlı problemlərindən biridir. Bədii tərcümə, həm kommunikativ yanaşmasına, həm də janrına və məzmununa görə, ən qədim və ən mürəkkəb tərcümə növlərindən biri hesab olunur.

Mürəkkəb yaradıcılıq forması kimi səciyyələnən tərcümə xüsusi münasibət tələb edir. Bədii mətnlərin tərcüməsi üç əsas məqsəd daşıyır:

1. Oxucunun yazıçının yaradıcılığı, onun yaradıcılıq manerası və fərdi üslubu ilə tanışlığı;
2. Oxucunun başqa xalqın mədəniyyətinə məxsus xüsusiyyətləri ilə tanışlığı, bu mədəniyyətin özünəməxsusluğunun çatdırılması;
3. Oxucunun kitabın məzmunu ilə tanışlığı.

Bədii tərcümə nəzəriyyəsinin problemləri bədii əsərlərin tərcüməsində duran bu məqsədlərlə sıx bağlıdır. Bədii əsərlərin tərcüməsi zamanı tərcüməçilər əsasən 3 problemə rastlaşırlar: 1) tərcümə prosesində kulturoloji və linqvokulturoloji hadisələrin qorunub saxlanması; 2) tərcümə zamanı tərcüməçi mətnin intertekstual əlaqələrini bilməli və onları tərcümə mətnində qoruyub saxlamalıdır; 3) tərcümə prosesində tərcüməçinin fəaliyyəti və onun mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi.

Müəllif tərcüməsi zamanı orijinal və tərcümə edilmiş mətn iki dildə yarada bilən eyni insan tərəfindən ərsəyə gəlir.

Müəllif tərcüməsi (və ya avtotərcümə) birmənalı olmayan və az öyrənilmiş hadisələrdən biridir. Xarici (məhz ingilisdilli) dilçilikdə müəllif tərcüməsi üzrə parlaq işlərdən biri C.V.Hokensonun və M.Mansonun “İkidilli mətn: bədii müəllif tərcümənin tarixi və nəzəriyyəsi” monoqrafiyasıdır (“Bilingual Text: History and Theory of Literary Self-Translation”)¹. Rus dilçiliyində bədii müəllif tərcümələrinin filoloji təhlili əsasən V.Nabokovun və İ.Brodskinin müəllif tərcümələrinə aiddir. Bu yerdə D.Y.Jukun, V.İ.Frolovun, S.Q.Nikolayevin, M.V.Xaqurovanın və digərlərinin adlarını çəkə bilərik. A.M.Finkelın “Müəllif tərcüməsi haqqında” məqaləsi xüsusi maraq kəsb edir. Onu rus tərcüməşünaslığında müəllif tərcüməsi fenomenini nəzəri cəhətdən dərk etməyə təşəbbüs göstərən yeganə məqalə kimi qiymətləndirmək olar.²

Milli dilçilikdə müəllif tərcümələrinə həsr olunan işlər elə də çox deyil. Əsasən bu yerdə R.Novruzovun, T.Xəlilovanın, R.İsmayılovun və bəzi digər alimlərin elmi araşdırmalarını qeyd etmək olar.

Dəyərli alim, filologiya elmləri doktoru R.M.Novruzovun tərcümənin müxtəlif problemlərinə toxunan “Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi” monoqrafiyasında müəllif tərcüməsindən də bəhs olunmuşdur. Alim tərəfindən Azərbaycanda müəllif tərcüməsinin tarixi ilə yanaşı, müəllif tərcüməsi nəzəri cəhətdən təhlil edilmiş, eləcə də bu tərcümə növünə xas kommunikativ prosesin modeli müəyyən edilmişdir.³

T.Xəlilova “Azərbaycan nəsrini rus dilində” («Азербайджанская проза на русском языке») monoqrafiyasının son fəslində Çingiz Hüseynovun rus dilinə (“Məhəmməd, Məmməd, Məmiş”) və rus dilindən Azərbaycan dilinə (“Fətəli fəthi”) müəllif tərcümələrini təhlil edir.⁴

¹ Hokenson, J.W. Bilingual Text: History and Theory of Literary Self-Translation. / J.W.Hokenson, M.Munson. – Routledge: – 2007. – 236 p.

² Финкель, А.М. Об автопереводе // Теория и практика перевода. – Ленинград: Издательство ЛГУ, – 1962. – с. 104-125.

³ Novruzov, R.M. Bədii tərcümənin nəzəriyyəsi və təcrübəsi / R.M.Novruzov. – Bakı: Mütərcim, – 2011. – 256 s.

⁴ Халилова, Т. Азербайджанская проза на русском языке / Т.Халилова. – Баку, – 1986. – 218 с.

Müəllif tərcüməsi problemi R.İsmayılovun “Müasir Azərbaycan nəsrində ikidillilik və bədii tərcümə problemləri” adlı filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasında araşdırılmışdır. Burada Anarın “Əlaqə” povesti və “Mən, sən, o və telefon” hekayəsi, İ.Qasimov və H.Seyidbəylinin “Uzaq sahillərdə” povesti və “İllər keçir” romanı, Ç.Hüseynovun “Məhəmməd, Məmməd, Məmiş” və “Fətəli fəthi” romanları təhlil edilmişdir⁵.

Fikrimizcə, müəllif tərcüməsinə bədii tərcümə növü kimi yanaşılması onun anlayış çərçivələrini daraldır və müəllif tərcüməsinin bütün imkanlarını əhatə etmir. Müəllif tərcüməsinin ayrılmasında başlıca meyar müəllif-tərcüməçi şəxsiyyətidir. Yazıçı-tərcüməçi başqa milli mədəniyyətdə yaradıcı surətdə reallaşaraq daim inkişaf edir və öz əsərlərinin dilini zənginləşdirir, bununla da mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsinə və dialoquna imkan yaradır.

Tədqiqatımızın vəzifələrinə müəllif tərcüməsinin yalnız bədii əsər çərçivəsində öyrənilməsi daxildir. Buna baxmayaraq dissertasiya işimiz müəllif tərcüməsinin (insan həyatının bütün sahələrində, xüsusən də yalnız bədii ədəbiyyat mətnlərinin deyil, müxtəlif dil üslublarına məxsus mətnlərin tərcüməsində mümkün olan) öyrənilməsində mənbəyə çevrilə bilər.

Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır⁶.

İkinci fəsil **“Azərbaycanda müəllif tərcüməsinin tarixi: təşəkkülü, inkişafı və nəzəri problemləri”** adlanır. Bu fəsil də iki paragrafdan ibarətdir. Birinci paragrafda – “Azərbaycanda müəllif

⁵ Исмаилов, Р.А. Двухязычие в современной азербайджанской прозе и проблемы художественного перевода: / Автореф. дисс. канд. филол. наук. / – Баку, 1988, – 22 с.

⁶ Abdullayeva, G.B. Bədii mətn tərcüməsinin yaradıcılıq xüsusiyyətləri // – Bakı: Humanitar elmlər üzrə aylıq elmi jurnal, – 2019. № 4 (5), – s. 169-173; О Месте авторского перевода в теории художественного перевода // – Bakı: Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, 2018. № 4, – c.169-173; Tərcümə prosesində kulturoloji və lingvokulturoloji hadisələrin qorunub saxlanması problemi // – Bakı: Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. – 2020. № 1, s.3-6; Tərcüməşünaslıqda müəllif tərcüməsinin öyrənilməsinə dair // Görkəmli dilçi alim, müasir Azərbaycan Əlifbasının müəllifi Afad Qurbanovun 90 illiyinə həsr olunmuş Müasir dilçiliyin aktual problemləri konfransının materialları. Bakı. – 6-7 iyun 2019, № 1. s. 3-6.

tərcüməsinin təşəkkülü (XIX əsr – XX əsrin ilk onillikləri)” adlanır. Bu paraqrafta Azərbaycan müəllif tərcüməsinin tarixindən, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatında bilinqvizm ənənəsinin yaranmasından bəhs edilir.

Müəllif tərcüməsində əsas motivasiya yazıçının öz əsərlərinin ideyasını oxucuya daha dəqiq və doğru çatdırmaq istəyidir. Lakin müəllif-tərcüməçi şəxsində müxtəlif mədəniyyətlər birləşməsə, müəllif tərcüməsi həyata keçirilə bilməz. Beləliklə, müəllif tərcüməsində müəllif-tərcüməçinin özünün şəxsiyyəti, daha sonra isə əsərin ideyasının ötürülmə motivasiyası ön plana çıxır. İkinci mühüm səbəb də müəllif-tərcüməçinin yaşayış yeri, şəraiti və sosial mühitdir. Ekstralinqvistik səbəblər baxımından Azərbaycan-rus və rus-Azərbaycan müəllif tərcümələrindən bəhs etmək olar.

Rus və Azərbaycan xalqlarının ictimai-sosial, siyasi, dil və mədəni əlaqələri tarixində 3 əsas dövr ayrılır:

- a) XIX əsr – XX əsrin əvvəli;
- b) Sovet dövrü (XX əsrin 90-cı illərinədək);
- c) Azərbaycanın müstəqilliyi dövrü: XX əsrin 90-cı illərindən günümüzədək).

İkinci paraqraf isə “Sovet dövründə və müstəqillik illərində (XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəli) Azərbaycanda müəllif tərcüməsinin inkişafı” adlanır. Burada göstərilən zaman çərçivəsində Azərbaycanda müəllif tərcüməsinin inkişafı və bu sahədə yazılmış əsərlər araşdırılmışdır.

Azərbaycanda müəllif tərcüməsinin tarixi XIX əsr – XX əsrin ilk onilliklərindən, yəni M.F.Axundzadə, C.Məmmədquluzadə və C.Cabbarlı əsərlərinin Azərbaycan dilindən rus dilinə müəllif tərcümələrindən başlayır. Həmin dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında bilinqvizm ənənəsi yaranmağa başlayır, bu da XX əsr Azərbaycan sovet yazıçılarının yaradıcılığında və ədəbi prosesin müasir mərhələsində davam edir.

Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra Azərbaycanda rus dilinin nüfuzunun gücləndiyi şəraitdə, ikidillilik mühitində bilinqvizm meylləri meydana çıxır, bu da həm peşəkar tərcüməçi kadrların, həm də öz əsərlərini Azərbaycan dilindən rus dilinə, və əksinə, rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edən yazıçıların yaranmasına səmərəli təsir

göstərir. Bunlar əsasən Azərbaycan “şəhər nəsrinin” Bakıda böyümüş, ziyalı ailədən çıxmış, görkəmli nümayəndələri idi. Belə müəllif-tərcüməçilərdən Çingiz Hüseynov, Anar, İdris Həsənov və Həsən Seyidbəylinin adlarını çəkmək olar.

Müəllif tərcüməsinin maraqlı tərəflərindən biri də nəzm əsərlərinin müəllif tərcüməsidir. Müasir dövrdə öz şeirlərini tərcümə etmiş bir neçə şairin adını çəkə bilərik. Bu Vaqif Səmədoğlu, Flora Naci, Nicat Məmmədov və başqalarıdır.

Ustad sənətkarlardan biri olan, ötən yüzilliyin 60-cı illərində ölkənin ədəbi mühitinə yeni nəfəs gətirmiş Vaqif Səmədoğlu yarım əsrdən çox müddət ərzində xalqımızın söz xəzinəsinə qiymətli töhfələr vermişdir. Rus dilini mükəmməl bilməsinə baxmayaraq, şair şeirlərini yalnız Azərbaycan dilində yazmışdır. Onun ilk şeirlər toplusu 1960-cı illərin əvvəllərində işıq üzü görmüşdür. Lakin daha çox uğur qazanan şeirlər toplusu “Uzaq yaşıl ada” və “Sandıq şeirləri” idi ki, ilk dəfə 1990-cı illərdə, ondan sonra da dəfələrlə çap olunmuşdur. Əksər şeirlərini rus dilinə L.Latının, L.Turbina, R.Qafarov, A.Talıbova və şairin özü tərcümə etmişdir.

Fikrimizcə, ən dəqiq və ən parlaq əsərlər müəllifin özünün tərcümə etdiyi əsərlərdir. Vaqif Səmədoğlunun “Şair kimi yox, / Şeir kimi ölmək istəyirəm” şeirinin tərcüməsini müqayisə etmək yetərlidir. Bu şeiri həm şairin özü, həm də Nadiyə Qafarova tərcümə etmişdi. Orijinal mətni və onun tərcüməsini daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Şair kimi yox,
Şeir kimi ölmək istəyirəm.
Oxunmaq arzusuyla yaşayıram
əvvəldən axıra
kimi oxunmaq...
Əzbər qalmaq istəyirəm
kiminsə yadında!⁷

Bu şeir Vaqif Səmədoğlunun poetik dünyagörüşünü ifadə edir, poeziyasının xarakterini və ruhunu üzə çıxarır. “İstəyirəm” təkriri şairin insanlar tərəfindən başa düşülmək və qəbul edilmək, poeziyası

⁷ Səmədoğlu, V. Allah // –Литературный Азербайджан. Баку: – 2009. № 6, – s.37.

ilə qəlblərdə əbədi qalmaq arzusuna işarə edir. Şair arzusunu açıq şəkildə etiraf edir – oxunmaq, əzbər qalmaq. Arzu və ümid – onun yol yoldaşlarıdır ki, şair sərbəst şeir dinamikası ilə bunu mükəmməl şəkildə üzə çıxarır. Şairin sərbəst şeir vasitəsilə verdiyi bu obraz onun sərbəst tərcüməsində də əhəmiyyətini itirməmişdir.

Не как поэт,
А как стихи я умереть желаю.
Живу мечтой и чаяньем
Быть до конца читаемым
Хочу остаться в чьей-то памяти
Назубок знаемым.
Безумно обожаемым...
Не как поэт,
А как стихи –
Незабываемым

O, “əvvəldən axıra kimi oxunmaq” («быть до конца читаемым»), “arzusuyla yaşayır” («живу мечтой»), “kiminsə yadında” («в чьей-то памяти») “əzbər qalmaq” («назубок знаемым») “istəyir” («хочу»). Üstəlik müəllif rus dilində olan tərcümənin sonuna dörd sətir əlavə etmiş, bu da şairin keçirdiyi hisləri və arzularını daha da qüvvətləndirmişdir. Rus mətnində sərbəst şeirin dinamikliyi şairə bütün bacarıqlarını üzə çıxarmağa imkan verir.

Lakin Nadiyə Qafarovanın tərcüməsində bu obraz itir, onun tərcüməsi bir qədər sönükdür. Sözlərin seçimi fikri dəqiqliklə ifadə etsə də, orijinaldakı emosiyaları və hərarəti ötürə bilmir. Tərcüməçi bir tərəfdən V.Səmədovlu şeirinin lirikliyini, digər tərəfdən də sadəliyini göstərə bilməmişdir.

Не как поэт,
А как сонет
Канул бы...
С мечтой быть прочтенным
От корки до корки
Пусть помнят меня
Наизусть!

Vaqif Səmədoğlunun lirikası ilə Flora Nacinin poeziyası bir-biri ilə səsləşir.

Время – неумолимо,
Жестоко оно,
Остановить его
Никому не дано.
И с каждым движеньем
Стрелки часовой
Прошлое наше
Становится длинней,
Занимая пространство
Будущих дней.⁸

Şairənin seçmiş olduğu sərbəst şeir zaman obrazını və onun amansızlığını poetik formada dəqiq ifadə etməyə imkan verir. Taqqıldayan saat obrazı insanı keçmiş, gələcək və həyatın faniliyi haqqında düşünməyə vadar edir. Bu obraz Azərbaycan mətninə aydın və dəqiq köçürülür:

Saat
Gecə sakitliyində
Saatın səsi gəlir.
Ömrümüzdən qopub düşən
Anları sayır bir-bir.
Əqrəbin hər tərpənişi
Azaldaraq gələcəyi
Artırır bizim keçmişi...⁹

Şeir in azərbaycanca variantı həcmcə iki dəfə kiçik olsa da, zamanın əbədiliyi qarşısında yaranmış qorxu hissini heç də zəif ifadə etmir. Tərcümə poetik əsərin obraz və hisslərini həmahəng şəkildə özündə birləşdirmişdir.

⁸ Naci, F. Həyatın qəfəsi: şeirlər / F.Naci. – Bakı: Mütərcim, 2012. – s. 95.

⁹ Naci F. Həyatın qəfəsi / F. Naci. – Bakı: Mütərcim, – 2012, – 95 s.

Beləliklə, Azərbaycanda müəllif tərcüməsinin təşəkkülü və inkişafı tarixinin təhlili nəticəsində elə qərara gəlmək olar ki, tərcüməçi-yazıçı üslubunun xüsusi cəhəti tərcümə mətninə başqa mədəniyyətin realiyalarını təbii şəkildə köçürmək və uyğunlaşdırmaqdan, onları əhəmiyyətli dərəcədə milliləşdirməkdən ibarətdir.

*Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş əşyağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.*¹⁰

Üçüncü fəsil **“Müəllif tərcüməsinin üsulları: problemlər və onların həlli”** adlanır. Üçüncü fəsil 3 paragrafdan ibarətdir. Hər bir paragraf da öz növbəsində bir neçə bəndə bölünür. Birinci paragraf “Müəllif tərəfindən tərcümə olunan bədii mətnlərin mədəni-koqnitiv nöqteyi-nəzərdən öyrənilməsi” adlanır. Paraqrafta Azərbaycan şair və yazıçılarına məxsus müəllif tərcümələrinin koqnitiv nöqteyi-nəzərdən öyrənilməsinə, müəllif tərcüməçi və müəllif olmayan peşəkar tərcüməçi tərəfindən həyata keçirilən tərcümə arasındakı fərqə və təhlillərə həsr olunmuşdur.

Azərbaycan yazıçı-tərcüməçilərinin nəsr və nəzm əsərlərinin müqayisəli təhlili bədii mətnin bütün nümunələrində müəllif tərcüməsi problemlərini və onların həllini müzakirə etməyə, eləcə də bu problemlərin həllini həm sinxron, həm də diaxron kəşkdə izləməyə imkan verir. Müəllif-tərcüməçi ilə müəllif olmayan tərcüməçinin etdiyi tərcümə arasındakı fərq ilk növbədə dünyanın müxtəlif cür dərk olunmasında, müxtəlif dünyagörüşündə özünü göstərir. Həm müəllif-tərcüməçi, həm də müəllif olmayan professional tərcüməçi

¹⁰ Abdullayeva, G.B. Müəllif tərcüməsi bədii tərcümənin xüsusi növü kimi // – Bakı: Elmi əsərlər. Bakı Slavyan Universiteti [dil və ədəbiyyat seriyası], – 2021. № 2, – s. 59-63; Об Авторском переводе стихотворных произведений в Азербайджане // – Волгоград: Известия Волгоградского государственного педагогического университета, – 2021 № 8 (161), – с.179-183; Особенности и проблемы художественного перевода // – Bakı: Elmi əsərlər. Bakı Qızlar Universiteti, 2022. № 4, – s. 45-49; Bədii mətn tərcüməsinin fəaliyyəti və onun mahiyyətinin müəyyənəşdirilməsi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olunmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: – 4-5 may, 2022. – s. 384-387; . Accounting of the author’s and the reader’s time by the authors-translators // – Вчені записки таврійського національного університету імені в. і. вернадського серія: філологія. журналістика том 34 (73) № 2 Ukraina 2023 частина I Видавничий дім «Гельветика» 2023. – s.164-167.

bilinçvdirilər, istər orijinal mətndə, istərsə də tərcümə mətnində əks olunan nəinki dilin, həm də mədəni biliklərin daşıyıcılarıdır. Tərcüməçinin əsas vəzifəsi orijinalın əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş kommunikativ effektini, ilkin mətnin əsasını təşkil edən kommunikativ məqsədini (informativ, ekspressiv, emosional, vadaredici) bərpa etməkdir. Tərcümə etmək isə həmişə orijinaldakı sözün nəzərdə tutduğu nəticələrin bir hissəsini “təmizləmək” deməkdir. Məhz bu nüansı biz Ç.Hüseynovun “Məhəmməd, Məmməd, Məmiş” əsərində Məmişin yaşadığı küçənin təsvir edilməsində görürük.

Azərbaycan dilində yazılmış orijinal mətnin ilk sətirləri Məmiş oxucu ilə tanış edir: “*Bizim məhəllədə Məmiş tanımayan tapılmaz*”¹¹. Rus dilinə tərcümədə bu cümlə belə səslənir: «*И не найдешь человека на нашей улице, который бы не знал его...*»¹². Azərbaycan sözü *məhəllə* rus dilinə *улица* kimi tərcümə olunur. Hər halda *məhəllə* və *улица* sözlərinin Azərbaycan və rus dillərindəki mənalarını və situativ-kommunikativ işlənmə xüsusiyyətlərini müqayisə edək.

Məhəllə sözü azərbaycanlıların düşüncəsində mikrocəmiyyət ifadə edir və onun sakinlərinin həyatına hərtərəfli təsir edir. Hər *məhəllənin* öz əxlaq normaları, ənənələri, yazılmamış qanunları var. Bu anlamda *məhəllə* sözünü rus dilinə *двор* kimi tərcümə etmək olar və bu sözün mənası (Ожегов, С.И. Словарь русского языка. 23-е издание) belədir: ‘участок земли между домовыми постройками одного владения, одного городского участка’. Hər halda *Bizim məhəllədə Məmiş tanımayan tapılmaz* (hərfi tərcüməsi belədir: *He найдется никого во дворе/ районе/ квартале, кто бы ни знал Мамиша*) cümləsi kommunikativ məzmununa görə rus dilindəki *Первый парень на деревне/ селе* atalar sözünə yaxındır. Bu atalar sözü hamının sevimlisindən söhbət gedəndə istifadə olunur.

Beləliklə, rus dilində *məhəllə* sözünü dəqiq ifadə edə bilən ekvivalent yoxdur, çünki ‘двор’ anlayışı *məhəllə* sözü üçün dardır, ‘район’ – genişdir, ‘село’ isə uyğun deyil, çünki povestdəki

¹¹ Hüseynov, Ç. Adını demədi. Povestlər / Ç.Hüseynov. – Bakı: Gənclik, – 1973. – s.3.

¹² Гусейнов, Ч. Магомед, Мамед, Мамиш / Ч.Гусейнов. – Москва: Советский писатель, – 1977. – с.5.

hadisələr şəhərdə cərəyan edir. Bu dilemmayı həll etmək üçün müəllif-tərcüməçi qərara gəlmişdi ki, bədii əsərin rusca mətnini genişləndirsin, bu məqsədlə Xəzərin, Abşeronun, qəhrəmanın yaşadığı tündəki evin təsvirini verir, yəni başqa dildə danışan oxucuya lazımi məlumatlar verir ki, romandakı əhvalatın yerini və zamanını göstərsin və *məhəllə* sözünü *yuşa* sözündən istifadə edərək tərcümə edir. Məhz fon informasiyasının əlavə edilməsi və tərcümədə *yuşa* sözündən istifadə olunması rus oxucusuna imkan verir ki, qəhrəmanın harada yaşadığını və onu əhatə edən insanların həyatında nə kimi rol oynadığını dərk etsin. Nəticə etibarilə, müəllif-tərcüməçi rusca tərcümədə fon informasiyasından və ekvivalentsiz leksikadan istifadə etməklə istər Azərbaycan, istərsə də rus xalqına məxsus milli özünəməxsusluğu ötürə bilmişdir.

İkinci paraqraf “Müəllif tərcüməsinin funksional-kommunikativ aspekti” adlanır. Bu paraqraf öz növbəsində “Tərcümədə orijinalın üslubi özünəməxsusluğunun verilməsi” və “Müəllif tərcümələrində milli-mədəni məkanın verilməsi” bəndlərinə bölünür. Burada müəllif-tərcüməçi tərcümə mətnin ritmik-intonasiya təşkilini qorumaq məqsədilə adekvat leksik materialı və qrammatik konstruksiyaları gözləməklə tərcümənin sərbəst və obrazlı növlərindən istifadə edir.

Qeyd edək ki, tərcümə prosesində müəllif-tərcüməçi tərcümə mətnində nəinki iki etnosun milli-mədəni özünəməxsusluğunu verməyə çalışmalıdır, həm də öz individual müəllif dünya qavrayışını göstərmək niyyətində olmalıdır. Müəllif olmayan peşəkar tərcüməçi üçün bu ünsür itir, çünki o, öz tərcüməsində orijinal mətni başqa dilə dəqiqliklə çatdırmağa can atır. Deyilənləri təsdiqləmək üçün C.Məmməd-quluzadənin “Poçt qutusu” povestindən bir parçanı təhlil edək.

Orijinalda:

Noyabr ayının 12-ci günü idi. Hava soyuq idi. Amma hələ qar əlaməti görsənmirdi. Həkim axırıncı dəfə naxoş övrətini yoxlayıb, cavab verdi ki, dəxi naxoşun əhvalı yaxşıdır; belə ki, bir həftəyədək səfərə çıxmaq mümkün olar. Xan çox tələsirdi İrəvana getməyə; çünki orada vacib işlər gözləyirdi. Və bir də, qorxurdu qar yağa və hava dəxi də soyuya və naxoş üçün yola çıxmaq qeyri mümkün ola.¹³

¹³ Məmmədquluzadə, C. Əsərləri: [6 cildə] / C.Məmmədquluzadə. – Bakı, – 1983. – c.1.

Müəllif tərcüməsi:

Был ноябрь месяц. Стояли холода. Врач, в последний раз навестивший больную жену хана, нашел состояние ее настолько удовлетворительным, что разрешил ей ехать через неделю. А хан торопился в Эривань, где его ожидали весьма нужные дела; кроме того, он боялся, чтобы не настали морозы – это могло бы и вовсе лишить его больную жену возможности ехать.¹⁴

H.Minəşazovun tərcüməsi:

Было 12 ноября. Стояли сильные холода, но снег еще не выпал. Доктор последний раз посетил больную жену хана и сказал, ей лучше, так что через неделю можно ехать. Он очень торопился в Эривань. Там его ждали весьма важные дела. К тому же он боялся, что выпадет снег и путешествие для больной станет невозможно.¹⁵

Göstərdiyimiz parçada müəllif-tərcüməçinin və müəllif olmayan peşəkar tərcüməçinin dünyagörüşünü və dünya qavrayışının fərqliliyini göstərən məqamlar var:

1. *Parçada tarixin tərcüməsində və havanın təsvirində fərq.* Müəllif tərcüməsində noyabr ayının konkret tarixi buraxılmışdır. H.Minəşazov tərcümə etdiyi mikromətnin məzmun tərəfini bütünlüklə nəzərə almadan orijinal mətnin izi ilə getmişdir.

“Poçt qutusu” hekayəsi Azərbaycan dilində yazılmışdır. Orijinal mətnə 12 noyabr tarixinə işarə etməklə müəllif vurğulamaq istəyirdi ki, hava soyuq, lakin şaxtalı deyildi: şaxta qarın müjdəçisidir. Başqa cür desək, soyuqlara baxmayaraq, qar havasının əlamətləri hələ ki yox idi. Bu fikri “*Hava soyuq idi. Amma hələ qar əlaməti görsənmirdi*” kimi cümlələr təsdiq edir. Belə hava şəraiti Azərbaycanda noyabrın birinci yarısı üçün tamamilə təbiidir. Lakin bu mənzərə Rusiyada yaşayan rus oxucusu üçün qeyri-adidir, çünki burada iqlim daha sərtidir. Bir halda ki, müəllif parçada hava təsvirini düz verməli idi, tarixi bilərəkdən buraxır, bununla da parçadakı

¹⁴ Мамед-кули-заде, Дж. Избранное / Дж.Мамед-кули-заде. – Москва, – 1959. – 450 с.

¹⁵ Лебединский, Ю. Заметки об азербайджанской прозе. Братство народов и литератур (Азербайджанская литература в русской советской критике) / сост. С.Г.Асадуллаев – Баку: Язычы, – 1981, – с. 53-62.

birinci cümlənin mənasını dəyişir: əgər “*Noyabr ayının 12-ci günü idi*” əsərin azərbaycanca orijinalında bu cümlə hadisələrin təsvir edildiyi zamanı göstərsə, rusca tərcümədə müəllif bu cümləni ona görə verir ki, parçada hadisələrin üstü açılarkən hava şəraitini göstərsin. Bu fikri *стояли холода* və *наступили морозы* kimi söz birləşmələrinin işlənməsi də təsdiqləyir, müəllif bu söz birləşmələrini xüsusi olaraq qeyd edir.

Rus dil mənzərəsində *холод* sözü ilk şaxtaların düşməsini göstərən mənfi temperaturu bildirir. Azərbaycanda ilk şaxtalar, bir qayda olaraq, oktyabrın sonu – noyabrın əvvəli müşahidə olunur. Rusiyada isə ilk payız şaxtaları sentyabrın əvvəlində də olur. 12 noyabr tarixi rusun düşüncəsində yalnız çox soyuq hava ilə, eləcə də şaxta və soyuqla assosiasiya olunur. Görünür ki, müəllif-tərcüməçi rusca tərcümədə konkret tarixi ötürməyə və yalnız soyuqlar düşdüyünü qeyd etməyə üstünlük vermişdir. Parçada soyuğun intensivliyi şaxta sözü ilə verilir. Lakin rus düşüncəsində şaxtaların başlaması qarın düşməsi ilə əlaqələndirilmir. İlk şaxtalar da birinci qarın yağması ilə müşayiət oluna bilər. Buna görə də, fikrimizcə, bu cümləni daha düzgün belə tərcümə etmək olardı: «Погода стояла холодная, но признаков снега еще не наблюдалось», bu da rus oxucusuna bu mənzərəni daha müfəssəl təsəvvür etməyə imkan verərdi: soyuğa baxmayaraq, qar hələ yağmamışdı, lakin şaxtaların düşməsi ilə yağa bilər.

Beləliklə, “Poçt qutusu” povestindən olan parçanın rus dilinə tərcüməsinin təhlili aydın şəkildə göstərir ki, tərcümə zamanı müəllif-tərcüməçi ilk növbədə, mikromətnin mədəni-koqnitiv özünəməxsusluğunu həll etməyə çalışmışdı.

2. *Müəllif zamanının və oxucu zamanının nəzərə alınması.* Müəllif-tərcüməçi müəllif zamanını oxucuya çatdırmaq məqsədilə əsas və tərcümə mətnlərində istər yazıçının dili üçün, istərsə də bədii əsərdə təsvir olunan tarixi dövr üçün səciyyəvi olan leksikadan, üslubiyyatdan və sintaktik konstruksiyalardan istifadə edir. Müəllif-tərcüməçilərdən fərqli olaraq, müəllif olmayan peşəkar tərcüməçilər yazıçı-müəllifin mənsub olduğu dövrün şahidi deyillər. Başqa sözlə, müəllif olmayan tərcüməçi üçün bədii əsərdə təsvir olunan hadisələr iki tarixi qatda verilir – bədii əsərdə təsvir olunan dövrün realilərini bilmək və bədii

əsərin müəllifinin şahidi olduğu dövrün realilərini bilmək. Müəllif olmayan peşəkar tərcüməçi bu iki tarixi qatda əks olunan informasiyanı bilməsə, onun tərcüməsi mükəmməllikdən uzaq olar.

3. *Sözlər-assosiasiyalar*. İnsan şüurunda hər sözün və onun digər sözlərlə birləşmə qabiliyyətinin arxasında müəyyən assosiasiyalar möhkəmlənir ki, bunların da əksəriyyəti müxtəlif millətlərin dünya mənzərəsində fərqlidir. Buna görə də tərcüməçinin ən mühüm vəzifəsi leksemləri düzgün seçməkdən ibarətdir. Tərcümə mətninin oxunması zamanı bu leksemlər orijinal mətdə olmayan assosiasiyalar doğurmamalı, bununla da oxucunu əsərin əsas fikrindən uzaqlaşdırmamalıdır. “Poçt qutusu” povestindən bir parçanın tərcüməsində bu cür assosiasiyalarla qarşılaşırıq.

Orijinalda, “*Və bir də, qorxurdu qar yağa və hava dəxi də soyuya və naxoş üçün yola çıxmaq qeyri mümkün ola*” cümləsini H.Minəzovun tərcüməsində oxuyuruq: «К тому же он боялся, что выпадет снег и путешествие для больной станет невозможно». Mütərcim tərcümə zamanı *nymeuuecməue* sözünü əlavə edir, əsərin azərbaycanca orijinalında bu söz “*bir həftəyədək səfərə çıxmaq mümkün olar*” cümləsində istifadə olunmuşdur. Lakin bizim fikrimizcə, cümlənin bu cür tərcüməsi uğurlu alınmamışdır, çünki rus dilində “*nymeuuecməue*” sözü ‘müəyyən məqsədlə (elmi, bir yerlə tanışlıq, idman və s.) ayaqla, ya miniklə yaşadığı yerdən uzaqlara getmə, səfər etmə’ mənasını bildirir və müsbət konnotasiyaya malikdir. Parçadan aydın olur ki, xan vacib işlərini həll etmək üçün bir balaca azarlamış həyat yoldaşı və uşaqları ilə İrəvana qayıtmağa hazırlaşır. Nəticə etibarilə, xanın işgüzar səfəri rus düşüncəsində səyahətlə assosiasiya olunmur. Xəstəlik üzündən təqətdən düşmüş xanın həyat yoldaşı üçün də bu səfər səyahət sayıla bilməz. Demək, *yola düşmək* söz birləşməsi uyğun ekvivalentlə tərcümə edilsəydi, daha məqsəduyğun olardı – *отправиться в путь*.

Beləliklə, milli yazıçılara məxsus əsərlərin müəllif tərcümələrinin mədəni-koqnitiv baxımdan tədqiqi deməyə imkan verir ki,

1) tərcümə prosesində müəllif-tərcüməçi tərcümə mətninin struktur təşkilində daha sərbəstdir;

2) müəllif tərcüməsi prosesi iki etnosa məxsus linqvo-mədəniyyətlərin prizmasından dünyanın individual qavranılmasının

inikasdır. Lakin bu individuallıq yalnız müəllif zamanının verilməsində meydana çıxır. Oxucu zamanının (yəni əsərin oxucu auditoriyasına təsiri) verilməsindən söhbət gedəndə, müəllif tərcüməçi çalışır ki, əsər hansı dilə tərcümə olunursa, əsərdəki hadisələri də o dildə danışan xalqın ümumiləşdirilmiş milli qavrayışının prizmasından təsvir etsin.

3) əksər hallarda müəllif tərcümələri həm mətnin struktur-süjet təşkili, həm də onun mədəni-koqnitiv orijinallığının verilməsi baxımından daha dəqiq və doğru olur.

Tərcümə zamanı mədəni-koqnitiv baxımından əlavə mətnin funksional-kommunikativ aspekti də böyük təsir edir. Belə ki, orijinal mətnin tərcümə dilinə transformasiyası prosesində müəllif-tərcüməçi aşağıdakı problemlərlə üzləşir:

- tərcümədə orijinalın üslubi özünəməxsusluğunun verilməsi. Bura ilk növbədə bədii əsərin intonasiyası, ritmi və tempinin verilməsi ilə bağlı problemlər daxildir;

- leksik materialın və qrammatik konstruksiyaların adekvatlığı;
- tarixin, zamanın realilərinin, personajların ictimai və əmək fəaliyyətinin, onların həyatı və məişətinin verilməsi.

Tərcümə prosesində müəllif-tərcüməçilər milli-mədəni, tarixi və ictimai-siyasi realilərin tərcüməsində müxtəlif vasitələrə müraciət etmişlər. Müraciət etdikləri əsas üsullar:

1. *Transkripsiya*. Milli-mədəni koloritin verilməsini nəzərdə tutan bu üsulu biz M.F.Axundzadənin tərcümələrində müşahidə edirik. Yazıçı adətlər, ayınlar, geyimlər və s. ilə bağlı leksikani transkripsiya etmişdir: *туман (название денег), нимтене, пешкеи, феппаи, фалакка* və s.

2. *Hərfi tərcümə*. Müəllif-tərcüməçilər frazeologizmlər, atalar sözləri, məsəllər və digər idiomatik ifadələrin tərcüməsində hərfi tərcüməyə üz tuturlar.

3. *Qarışıq tərcümə*. Qarışıq tərcümə dedikdə tərcümə prosesində müəllif-tərcüməçinin müxtəlif tərcümə üsullarından istifadə etməsi başa düşülür: təsviri və ekvivalent, hərfi və ekvivalent, transkripsiya etmə və hərfi tərcümə və s. C.Cabbarlı müəllif tərcümələrində bu üsuldan geniş istifadə etmişdir. Beləliklə, müəllif tərcümələrinin təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, tərcümə prosesində müəyyən milli koloritin yaradılması və ya

milli-mədəni realilərin verilməsi transkripsiya, hərfi, təsviri, ekvivalent və digər bu kimi qəbul olunmuş tərcümə üsulları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu mənada müəllif-tərcüməçinin işi müəllif olmayan peşəkar tərcüməçinin işindən heç nə ilə fərqlənmir.

Üçüncü paragraf isə “Müəllif tərəfindən tərcümə olunan mənzum mətnlərin tədqiqində mədəni-koqnitiv və kommunikativ-funksional aspektlər” adlanır. Bu paraqrafta mənzum mətnlərin və onların müəllif tərcümələrinin koqnitiv təhlili göstərir ki, mətnin forma və məzmun tərəflərini saxlayarkən məna aspektlərinin yerini dəyişməklə tərcümə edilmiş mətnin koqnitiv qavrayışını dəyişdirmək olar.

Ənənəvi olaraq hesab olunur ki, mənzum mətnin tərcüməsində ekvivalentlik, qafiyə və fonetik vurğu əsas rol oynayır. Lakin mənzum mətnin tərcüməsinə koqnitiv nöqteyi-nəzərdən yanaşsaq, bir tərəfdən ritm, qafiyə və fonetik vurğu, digər tərəfdən tərcümədə orijinal mətnin dil məzmununun dəyişdirilməsi tərcümə prosesinin formal təşkilinə aid olacaq. Mənzum əsərin individual-müəllif dünyagörüşünü daha qabarıq əks etdirən ekvivalent dil ifadəsi (fikrimizcə, individual-müəllif dünya qavrayışı nəsr və dramatik mətnlərdən fərqli olaraq, məhz mənzum mətndə daha aydın əks olunur) tərcümənin (istər müəllif, istərsə də qeyri-müəllif) məzmun tərəfini təşkil edir.

Tədqiqatımızda müəllif-tərcüməçilərin koqnitiv məqsədlərinin təhlili orijinal mətnlərdə və onların müəllif tərcümələrində müəyyən olunmuş metaforik modellərin transformasiyası yolu ilə həyata keçirilir. Belə ki, V.Səmədoğlunun Azərbaycan dilində yazılmış “Allah gündə bir kərpic düşür ömrümün sarayından” şeirində “Zaman – itkidir” metaforik modelini aktuallaşdırır. Bu metaforik model *gündə bir, Allah, ömür* kimi leksemlər və söz birləşmələri vasitəsilə reallaşır. Eyni zamanda *gündə bir* söz birləşməsi Zaman konseptinin nüvəsidir, halbuki periferiya zonasını *Allah və ömür* sözləri təşkil edir.

Azərbaycan dilində *gün* çoxmənalı söz olsa da, onun bütün mənaları “zaman” məfhumu ilə əlaqəlidir. *Gündə bir* ifadəsi isə daimi, təkrarlanan və dövrü hadisə kimi zamanı bildirir. *Gün* sözü “hər gün” mənasında *Allah* sözü və *ömür* leksemi ilə birləşə bilər. Demək, *Allah* sözü müsbət konnotasiyaya malik olub, *Allahın verən günü* ifadəsində “hər gün” mənasını bildirir. “*Ömür*” leksemi “*ömründə bir gün görməmək*”, yəni “ömrü boyu əzab-əziyyət

çəkmək, xoş gün görməmək' sabit söz birləşməsində “*gün*” sözü ilə birləşir. Beləliklə, *gün* leksemi *ömür* sözü ilə birgə “çətin həyat” mənasını ifadə edir. Gün sözünün qeyd etdiyimiz *Allah* və *ömür* leksemləri ilə birləşmə variantları onu deməyə əsas verir ki, müəllif əsərindəki sözləri təsadüfən seçməmişdi.

Şeir *Allahım* müraciəti ilə başlayır, çünki Allah bütün kainatın yeganə yaradıcısı və idarə edənidir. Bununla şair oxucuya işarə edir ki, bu – şeir-duadır¹⁶. Daha sonra *gündə bir* ifadəsi ilə həyatında baş verən tələfatın dövriliyi ilə bağlı anlayış daxil edir. “Tələfat” anlayışının özü *bir kərpic düşür ömrümün sarayından* sözlərinin birləşməsi ilə ifadə olunmuşdur. Şair bu ifadəni işlətməklə həyatının ağır olduğunu deyir, əzablarından, qaçırdığı fürsətlərdən danışır. V.Səmədoğlunun novatorluğu yalnız hislərini dildə məharətlə təcəssüm etdirməsində deyil, o bunu şeirin formal quruluşunda da verə bilmişdi: şeir sətirbəsətdir, bir söz azalır. Bu formal üsul zamanın – itki olduğu metafora-fikrini dərinləşdirməyə xidmət edir. Maraqlıdır ki, müəllif tərcüməsində hər iki plan qorunmuşdur – məzmun və forma.

Müəllif *Allah* sözünü rus dilinə *Госнодь* leksemi vasitəsilə tərcümə etmişdir: hər iki söz yerinə yetirdiyi funksiyalarına görə Azərbaycan və rus dillərində ekvivalentdir. Birincisi, hər iki söz alınmadır: tanrı mənasını verən *Allah* sözü ərəb dilindən alınmışdır, tanrı mənasındaki *Госнодь* sözü isə əski slavyan sözüdür. İkincisi, rus dilində *Госнодь* sözü Azərbaycan dilindəki *Allah* sözü kimi ümumişlək sözdür. Lakin əgər əski slavyan və qədim rus dillərində *Господи* forması *Госнодь* sözünün müraciət formasıdırsa, müasir rus dilində bu forma əsasən nida kimi işlənir. Üçüncüsü, Azərbaycan dilindəki *Allah* sözü kimi *Госнодь* leksemi rus dilində ağa mənasında işlənə bilərdi. V.Səmədoğlu tərcümədə *Госнодь* sözünü mücərrəd mənada işlətməklə şeirdəki dua əhval-ruhiyyəsini rus mətninə də köçürə bilmişdi.

Rus dilində köhnəlmiş *ежедневно* ‘ежедневно’ sözü də şeirə ucalıq gətirir. Bu söz rusca tərcümədə Zaman konseptinin nüvəsini

¹⁶ Вагиф Самедоглу – поэт будущего: [Электронный ресурс] / <http://greylib.align.ru/1118/vagif-samedoglu-poet-budushhego-natavan-faik-na-sumrachnoj-ploskosti-steny-ugaslo-okno.html>

təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, “ежеденно” sözü XIX əsrin ortalarından kitab dilinin elementinə çevrilmiş və məhz “Господь” sözü ilə fəal surətdə işlənməyə başlamışdı. Nəticə etibarilə, müəllif tərcümə zamanı dil elementlərinin seçimini dərinədən və bütün incəliklərinədək anlamışdı.

Orijinal mətndə “*bir kərpic düşür ömrümün sarayından*” ifadəsi «*каждый день по кирпичику разбирается дворец моей жизни*» şəklində hərfi tərcümə olunur. Müəllifin tərcüməsi: «*ежеденно из пристанища жизни моей падают дни по кирпичику*». Bu ifadə rus oxucusunda iki məqama görə koqnitiv dissonans doğurur: birincisi, *пристанище* və *по кирпичику* sözlərinin əlaqəsi; ikincisi, *падают дни* söz birləşməsi.

Пристанище – “*yurd, sığınacaq kimi istifadə olunan yer*” deməkdir. Rus dilində *пристанище* bu mücərrəd sifətlərlə səciyyələnir: *временное, надежное, уютное, излюбленное, последнее, убогое, тихое, скромное, земное* və s. Çox vaxt rus klassik ədəbiyyatında *пристанище* sözü *вечное пристанище* və *последнее пристанище* söz birləşmələrində işlənir ki, bunlar da “ölüm”, “əbədi sükut” deməkdir. Ehtimal ki, belə assosiativ baza müəllifi “məcbur etmişdi” ki, Azərbaycan sözü olan *saray* sözünü *пристанище* kimi tərcümə etsin. Lakin *пристанище* sözü öz konnotativ mənasında, məsələn, *дворец* kimi konkret tikili bina obrazını xatırlatmır, buna görə də *пристанище* rus təfəkküründə kərpic-kərpic sökülə bilməz.

Digər *падают дни* söz birləşməsi də müəyyən koqnitiv dissonans doğurur. Müəllif rusca mətndə *дüşür* Azərbaycan feilini *падать* sözündən istifadə etməklə tərcümə edir. Müəllif bu zaman hərfi tərcümədən istifadə etmişdi, çünki hər iki feil rus və Azərbaycan dillərində yerinə yetirdiyi funksiyalara görə oxşardır:

1) rus dilində *падать* feili və Azərbaycan dilində düşmək feili çoxmənalıdır;

2) hər iki feil «*понижаться*» (rus dilində *падать*) və “*aşağıya enmək*” (Azərbaycan dilində *düşmək*) kimi həqiqi mənalardan başqa, məcazi mənada pisləşən vəziyyətə işarə edə bilirlər.

Şeirin emosional əhval-ruhiyyəsini nəzərə alsaq, onda *падать* feili şair-tərcüməçi tərəfindən düzgün seçilmişdir. Lakin bu feil *дни* ismi ilə birləşə bilmir. Rus dilində *дни* ismi bu feillərlə işlənir:

лететь (летели дни), тянуться (тянулись дни), становится (становились дни). Rus dilində *выпадать на праздничные дни* birləşməsi də var, lakin o, birincisi, müstəqil deyil, ikincisi də, burada *выпадать* feili işlənmişdir, bu feil isə özünün eyniköklü *падать* formantından semantik cəhətdən fərqlənir.

Beləliklə, iddia etmək olar ki, müəllif “Allah gündə bir kərpic düşür ömrümün sarayından” şeirini Azərbaycan dilindən ruscaya tərcümə edərkən lirik əsərin məzmununda emosional əhval-ruhiyyəni və mətnin formal təşkilini saxlamışdır. Lakin tərcümə mətninin zahiri ekvivalentliyi rus oxucusunda koqnitiv dissonans doğurur, çünki müəllif sözlərin birləşməsində müəyyən sərbəstliyə yol vermişdir, halbuki bu söz birləşmələri rus dilində qətiyyən işlənmişdir.

Zaman F.Nacinin yaradıcılığında öz verbal ifadəsini tapan əsas konseptlərdən biridir. Rus dilində yazılmış *«Время»* şeirində *«Время неутолимо»* metaforik modeli reallaşır. Bu model müxtəlif nitq hissələrinə aid leksemlərlə verballaşır:

a) isimlərlə: *настенные часы; отсчитывая жизни/ Секунды, минуты, часы; будущих дней; время – неутолимо;*

b) substantivləşmiş sifətlərlə: *прошлое наше;*

c) müxtəsər və tam sifətlərlə: *время – неутолимо; жестоко оно; стрелки часовой; будущих дней;*

ç) feillərlə və xüsusi feili formalarla: *отсутствуют в тиши, отсчитывая жизни/ Секунды, минуты, часы; остановить не дано; становится длинней.*

Verilən nümunələrə əsasən zaman konseptini bu şəirdə verballaşan nüvə və periferik zonalara ayırmaq olar. *Время* konseptinin nüvəsini bunlar təşkil edir: a) *время, секунда, минута, часы, день* kimi isimlər; b) *прошлое* substantivləşmiş sifəti; c) *будущий* sifəti. Periferik zona, əsasən, feillərlə, feili bağlamalarla və müxtəsər sifətlərlə formalaşmış, bununla zamanın hərəkətiliyini vurğulayır.

Rus mətnində Zaman mücərrəd səciyyə daşıyır, onun hərəkəti isə əbədi Zamanı vurğulayan saat obrazı ilə verilir. Müəllif azərbaycanca tərcümədə saat obrazını şeirin adına köçürmüşdür. Əgər rusca orijinalda aksent *время, секунды, минуты* leksemlərinin üzərinə düşürsə, tərcümədə o, (yəni aksent) “Zaman – hesablama” metaforik modelinin nüvəsini təşkil edən *sayır, azaldır, artırır*

feillərinə köçürülür. Bu zaman periferik zona *gecə, saat, anlar, gələcək, keçmiş (gecə sakitliyində, saatın səsi, qopub düşən anlar, azaldaraq gələcəyi, artırır bizim keçmişi)* isimləri ilə müəyyənləşir¹⁷.

«Время»/ “Saat” şeirinin orijinal və tərcümə mətnlərinin müqayisəsi müəyyən etməyə imkan verir ki, müəllif tərcümə prosesində yalnız tərcüməçi vəzifələrini qarşısına qoymamış, eyni zamanda əsərin ideya-məna mahiyyətini dərinləşdirərək, ümumilikdə onu təkmilləşdirməyə can atmışdır.

Beləliklə, mənzum mətnlərin və onların müəllif tərcümələrinin koqnitiv təhlili göstərdi ki, individual-müəllif dünya qavrayışı nəsr və dramatik əsərlərdən fərqli olaraq, məhz poeziyada daha aydın görünür.

*Bu fəsilədən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilməmiş əşyağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır*¹⁸

¹⁷ Наджи, Ф. Современность истории и история современности / Ф.Наджи. – Баку: Мутарджим, – 2012. – 268 с.

¹⁸ Abdullayeva, G. Müəllif tərəfindən tərcümə olunan bədii mətnlərin mədəni-koqnitiv nöqteyi-nəzərdən öyrənilməsi üsulları // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – 2021. №3(117). – s. 424-426; Azərbaycanda müəllif tərcüməsinin təşəkkül tapması // Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanın inkişaf strategiyasında Heydər Əliyev irsi” mövzusunda multidissiplinar Respublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: – 30 aprel 2021, s.16-20; Tərcümədə orijinalın üslubi özünəməxsusluğunun verilməsi // Bakı Slavyan Universitetinin 75 illiyinə həsr olunmuş “Tərcümə çoxdilliliyin və mədəni mübadilənin əsası kimi” Bakı: 2021, s. 296-299; Cultural and cognitive features of a work of art: methods and types of translation Karabakh II.international congress of modern studies in social sciences and humanities. “In memory of Victory Day and Martyrs”. Baku: 8-10 november. 2021 Volume- 1, p.6; Author’s manner of writing as a specific feature of author’s translation // Tokyo Summit-III 3 rd international conference on innovative studies of contemporary sciences. Tokyo, Japan: 19-21 February 2021, p. 286-289; Müəllif tərcüməsi problemləri və onların həlli yolları // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-illiyinə həsr olunmuş XIV Beynəlxalq Elm Konfransın materialları. Bakı: – 04-05 may, 16 may Lənkəran, 31 oktyabr İstanbul, 2023. – s. 19-21; Передача национально-культурного пространства в авторских переводах // – Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования Сборник статей по материалам LXXX международной научно-практической конференции, Январь 2024 г, Москва № 1 (73), – s. 97-100.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın əsas müddəaları aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir:

1. Müəllif tərcüməsi – yalnız bilinqvizm şəraitində meydana gəldiyi üçün sosial hadisədir. Belə ki, Rus-Azərbaycan ictimai, sosial, siyasi, dil və mədəni əlaqələrin təsiri altında Azərbaycanda XIX əsrdən yetişməyə başlayan Rus-Azərbaycan bilinqvizmi əsasında müəllif tərcüməsi ənənəsi formalaşır.

Bu ənənə nəinki bədii mətn çərçivəsində, həm də tərcümə ilə əlaqəli istənilən istiqamətdə müşahidə olunur, bu halda müəllif tərcüməsinin digər tərcümə növlərindən başlıca fərqi müəllif-tərcüməçi şəxsiyyətidir. Müəllif-tərcüməçi şəxsiyyəti özündə həm orijinal mətnin müəllifini, həm də tərcüməçini birləşdirir.

Beləliklə, müəllif tərcüməsi – bədii tərcümənin xüsusi təzahürü olmayıb, tərcüməşünaslıqda əsas ayrılma meyarı müəllif-tərcüməçi şəxsiyyəti olan müstəqil istiqamətdir.

2. XIX-XXI əsrlər Azərbaycanın yazıçı, şair və dramaturqlarının bədii əsərlərinin və onların müəllif tərcümələrinin diaxron və sinxron kəsikdə öyrənilməsi müəllif tərcüməsi ilə qeyri-müəllif tərcüməsinin ümumi və fərqli xüsusiyyətlərini eyni vaxtda aşkar etməyə imkan verir. Bu xüsusiyyətlər mədəni-koqnitiv və funksional-kommunikativ səviyyələrdə özünü göstərir.

3. Mədəni-koqnitiv və funksional-kommunikativ səviyyələr zaman kateqoriyasının, yəni məhz müəllif zamanı və oxucu zamanının orijinal mətnlərdə reallaşdırılması dərəcəsi ilə sıx bağlıdır. Beləliklə, Azərbaycanın yazıçı, şair və dramaturqlarına məxsus müəllif tərcümələrinin mədəni-koqnitiv səviyyədə öyrənilməsi onu deməyə imkan verir ki,

- tərcümə prosesində müəllif-tərcüməçi mətnin struktur təşkilində daha sərbəstdir;

- müəllif tərcüməsi prosesi Azərbaycan və rus xalqlarının linqvomədəniyyətlərinin prizmasından individual dünya qavrayışının inikasıdır;

- individual-müəllif dünya qavrayışı nəzm və nəsrə yazılmış mətnlərdə müxtəlif dərəcədə təzahür edir:

Bu üç tezisdə qeyd olunan hallar müəllif zamanı ilə birbaşa əlaqəlidir. Müəllif zamanı nəzm və nəsrə yazılmış mətnlərdə müxtəlif cür təzahür edir.

A) müəllif tərcüməsində nəsrə yazılmış orijinal mətdə müəllif zamanı həm saxlanıla bilər, həm də müəllif-tərcüməçinin individual-müəllif dünya qavrayışını vermək niyyəti ilə dəyişdirilə bilər. Məhz bu “niyyət” “*yaradıcı tərcümə*”nin meydana gəlməsinə xidmət edir, bu isə müəllif olmayan tərcüməçi üçün yolverilməzdir. Müəllif olmayan tərcüməçinin əsas vəzifəsi orijinal mətni başqa dildə dəqiqliklə verməkdir.

B) nəsrə yazılmış və dramatik mətdən fərqli olaraq, nəzm əsərində müəllif zamanı əsas kimi çıxış edir, buna görə də mənzum əsər bukvalizmə məruz qalmır və müəyyən sərbəstlik tələb edir.

Mənzum əsərdə tərcümə yalnız koqnitiv səviyyədə həyata keçirilir, yəni o, müəllif-tərcüməçinin koqnitiv məqsədlərindən asılıdır. Bu koqnitiv məqsədlər müəyyən metaforik modellər şəklində ifadə olunur. Metaforik modellər mənzum əsərin məna aksentini özündə cəmləşdirir və hər dildə müxtəlif dil vasitələri ilə verballaşır. Tərcümə zamanı məna aksentinin yerini dəyişməsi tərcümə mətninin koqnitiv qavrayışının dəyişməsinə gətirib çıxarır.

C) individual-müəllif dünya qavrayışının koqnitiv anlayışları və onun bədii mətnin tərcüməsində reallaşma vasitələri kimi aşağıdakılar çıxış edir:

1) fon bilikləri. Başqa dilə tərcümədə müxtəlif üsullarla verilir:

– mürəkkəb sintaktik bütövlər və ya mikromətnlərlə;

– öz semantikasındakı bu və ya digər xalqın, indiki halda Azərbaycan və rus xalqlarının mədəni anlayışlarını əks etdirən ayrıca leksik vahidlərlə;

2) koqnitiv dissonans – müəllif-tərcüməçinin oxucuya daha çox emosional təsir etmək üçün istifadə etdiyi vasitədir. Qeyri-müəllif tərcüməsində koqnitiv dissonans müəllif mətninin hərfi tərcüməsi nəticəsində yarana bilər. Bu zaman müəllif olmayan tərcüməçi çalışır ki, sözlərin semantik uyğunluğunu deyil, mətnin hansısa məzmun baxımından təşkilini saxlasın.

D) orijinal mətnin digər dilə tərcüməsində oxucu zamanı, bir qayda olaraq, funksional-kommunikativ səviyyədə reallaşır. Buna

görə də tərcümə prosesində oxucu zamanının daxil edilməsində müəllif-tərcüməçi çalışır ki, oxucu auditoriyasının emosional qavrayışını nəzərə alsın. Başqa sözlə, oxucu zamanının verilməsində müəllif-tərcüməçi çalışır ki, əsərdəki hadisələri onun tərcümə olduğu dildə danışan xalqın ümumiləşdirilmiş milli qavrayışının prizmasından təsvir etsin.

4. Orijinal mətnin tərcümə dilinə funksional-kommunikativ səviyyədə transformasiyası prosesində müəllif-tərcüməçi aşağıdakı problemlərlə qarşılaşır:

1) tərcümə zamanı orijinalın üslubi özünəməxsusluğunun verilməsi. İlk növbədə bura bədii əsərin intonasiyası, ritmi və tempinin verilməsi ilə bağlı problemlər daxildir;

2) leksik materialın və qrammatik konstruksiyaların adekvatlığı;

3) tarix, zaman realilərinin, personajların ictimai və əmək fəaliyyətinin, həyat və məişətinin verilməsi.

Tərcümə prosesində qeyd edilən problemlərin həlli məqsədi ilə müəllif-tərcüməçilər tərcümənin müxtəlif üsullarına müraciət etmişlər ki, bunlardan başlıcası aşağıdakılardır:

- *transkripsiya*. Milli-mədəni koloritin verilməsində istifadə olunmuşdur;

- *hərfi tərcümə*. Bu tərcümə növü frazeologizmlər, atalar sözləri, məsəllər və digər idiomatik ifadələrin tərcüməsində istifadə olunmuşdur;

- *qarışıq tərcümə*. Bu zaman müəllif-tərcüməçi tərcümə prosesində müxtəlif tərcümə növlərindən, məsələn, təsviri və ekvivalent, hərfi və ekvivalent, transkripsiya və hərfi tərcümə və s.-dən istifadə edir.

Tərcümə tipinin seçimi tərcümə edilən mətnin kommunikativ məqsədindən asılıdır. Bu mənada müəllif-tərcüməçinin işi müəllif olmayan peşəkar tərcüməçinin işindən heç nə ilə fərqlənmir.

Beləliklə, müəllif tərcüməsi digər tərcümə növlərindən onunla fərqlənir ki, onu bir şəxs icra edir – müəllif-tərcüməçi. Bununla belə, müəllif-tərcüməçi tərcümə mətnində başqa mədəniyyətin realilərini təbii şəkildə köçürmək və adaptasiya etmək, onları son dərəcə milli

etmək qabiliyyətinə malikdir, bu da milli ədəbiyyatın yeni istiqamətlərdə inkişafına stimül verir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri müəllifin aşağıdakı işlərində öz əksini tapmışdır:

1. О месте авторского перевода в теории художественного перевода // – Bakı: BSU, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2018. №4, – s. 169-173.
2. Bədii mətn tərcüməsinin yaradıcılıq xüsusiyyətləri // – Bakı: Humanitar elmlər üzrə aylıq elmi jurnal, – 2019. №4(5), – s. 169-173.
3. Tərcüməşünaslıqda müəllif tərcüməsinin öyrənilməsinə dair // Görkəmli dilçi alim, müasir Azərbaycan Əlifbasının müəllifi Afad Qurbanovun 90 illiyinə həsr olunmuş Müasir dilçiliyin aktual problemləri konfransının materialları, – Bakı: – 6-7 iyun, – 2019, – s. 3-6.
4. Tərcümə prosesində kulturoloju və lingvokulturoloji hadisələrin qorunub saxlanılması problemi // – Bakı: BSU, Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, – 2020. №1, – s. 3-6.
5. Azərbaycanda müəllif tərcüməsinin təşəkkül tapması // Ümummillî lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanın inkişaf strategiyasında Heydər Əliyev irsi” mövzusunda multidissiplinar Respublika elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: – 30 aprel, – 2021, – s.16-20.
6. Müəllif tərcüməsi bədii tərcümənin xüsusi növü kimi // – Bakı: Elmi əsərlər. Bakı Slavyan Universiteti [dil və ədəbiyyat seriyası], – 2021. №2, – s. 59-63.
7. Tərcümədə orijinalın üsluni özünəməxsusluğunun verilməsi // Bakı Slavyan Universitetinin 75 illiyinə həsr olunmuş “Tərcümə çoxdilliliyin və mədəni mübadilənin əsası kimi”, – Bakı: – 2021, – s. 296-299.
8. Müəllif tərəfindən tərcümə olunan bədii mətnlərin mədəni-koqnitiv nöqtəyi-nəzərdən öyrənilməsi üsulları // – Bakı: Dil və

- Ədəbiyyat Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. – 2021. №3(117), – s. 424-426.
9. Об авторском переводе стихотворных произведений в Азербайджане // – Известия Волгоградского государственного педагогического университета, – 2021. №8(161), – s. 179-183.
 10. Author's manner of writing as a specific feature of author's translation. // – Tokyo Summit-III 3rd international conference on innovative studies of contemporary sciences, – Japan: – 19-21 february, – 2021, – p.286-288.
 11. Cultural and cognitive features of a work of art: methods and types of translation Karabakh II international congress of modern studies in social sciences and humanities, “In memory of Victory Day and Martyrs” // – Baku: – 8-10 november, – 2021, – Volume-1, – p. 6-7.
 12. Bədii mətn tərcüməsinin fəaliyyəti və onun mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olunmasının 99-cu ildönümünə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri” XIII Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları, – Bakı: – 4-5 may, – 2022, – s. 384-387.
 13. Особенности и проблемы художественного перевода // – Bakı: Elmi əsərlər, Bakı Qızlar Universiteti, – 2022. – s. 45-49.
 14. Accounting of the author's and the reader's time by the authors-translators. // – Ukraina: Вчені записки таврійського національного університету імені В. І. Вернадського серія: філологія. журналістика том 34(73) №2, частина 1 Видавничий дім «Гельветика», – 2023. – s.164-167.
 15. Müəllif tərcüməsi problemləri və onların həlli yolları // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olunmasının 100-illiyinə həsr olunmuş XIV Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. II cild, – Bakı: – 04-05 may, – Lənkəran: – 16 may, – İstanbul: – 31 oktyabr, – 2023, – s. 19-21.
 16. Передача национально-культурного пространства в авторских переводах // – Культурология, искусствоведение

и филология: современные взгляды и научные исследования, сборник статей по материалам LXXX международной научно-практической конференции, – Москва: – январь, – 2024, №1(73), – с.97-100.

18

Dissertasiyanın müdafiəsi 29 oktyabr 2024-cü il tarixində saat 13.00 Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S. Rüstəm küç., 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 28 sentyabr 2024-cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 22.05.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 44815 işarə

Tiraj: 100